

**Türkistan Tarihi Araştırmaları Açısından Mühim Bir Gezgin:
Henri Moser ve Eserleri**

Oktay BERBER*

Özet

Türk tarihi ve kültürü açısından son derece mühim bir coğrafya olan Türkistan hakkında geçmişte olduğu gibi günümüzde de pek çok çalışma yapılmaktadır. Söz konusu çalışmalarda yararlanılan kaynaklar arasında seyyahlara ait notlar yer almaktadır. Coğrafi, iktisadi, sosyal, kültürel, idari, askerî pek çok konuda gözlemlerin yer aldığı bu kaynaklara dayanarak döneme dair değerlendirmeler yapılabilir. Bu bağlamda Türkistan hakkında bilgi veren seyyahlardan birisi de Henri Moser'dir. 1868 yılında Türkistan istikametine doğru ilk seyahatini gerçekleştiren Moser, bundan sonra birkaç defa daha bölgeye gitmek imkânı bulmuştur. Gerçekleşen seyahatler neticesinde gözlemlerini Fransızca olarak kaleme alan Moser, iki eserinde Türkistan'ın yapısı hakkında oldukça kapsamlı notlar aktarmıştır. Özellikle son dönemlerde seyahatnamelere dayalı olarak Türkistan hakkında hazırlanan çalışmalarda Henri Moser'in eserlerine yeterince yer verilmediği görülmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmamızda Moser ve eserleri hakkında bilgi aktararak Türkistan tarihi üzerine yapılacak araştırmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Buhara, Hive, Taşkent, Türkistan'da Rus hâkimiyeti.*

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, oktayberber@gmail.com (Makale gönderim tarihi: 11.12.2019; Makale kabul tarihi: 17.05.2020)

An Important Traveler For Historical Researches Of Turkestan: Henri Moser And His Works

Abstract

Turkestan, which is a very important geography in terms of Turkish history and culture, is studied today in many works as in the past. The sources used in these studies include the notes of travelers. Based on these sources, which include many geographical, economic, social, cultural, administrative and military issues, observations can be made about the period. In this context, one of the travelers who gave information about Turkestan is Henri Moser. Moser made his first journey in the direction of Turkestan in 1868 and had the opportunity to visit the region several times. As a result of his travels, Moser wrote about his observations in French and gave extensive notes on the structure of Turkestan in his two works. However, it is seen that Henri Moser's works are not given enough space especially in recent studies that are based on Turkestan and travelogous. In this study, it is aimed to contribute to the researches on Turkestan history by presenting information about Moser and his works.

Keywords: *Bukhara, Khiva, Tashkent, Russian Domination in Turkestan.*

Giriş

On dokuzuncu yüzyılda Türkistan dönemin güçlü devletleri için mühim bir bölgeydi. Özellikle kıtalararası ve denizaşırı gibi kavramların siyasi tarihte yer bulması münasebetiyle Türkistan'a çok uzak mesafedeki devletler bölgenin siyasi, iktisadi, askerî ve içtimai yapısını öğrenmek niyetindeydiler. Bu çerçevede Rus, İngiliz, Fransız seyyahlar Türkistan'a seyahat ederek oldukça kapsamlı notlar tutmaktaydılar. Döneme dair gözlemleri içeren seyahatnameler bahse konu bölgelerin pek çok özelliğini yansıtmaktadır. Bu yönüyle seyahatnameler tarihçiler için mühim birer kaynak durumundadırlar.¹

¹ Seyahatname kavramı ve seyahatnamelerin tarih çalışmalarındaki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Işık, "Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Önemi", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe,

Rus İmparatorluğu Türkistan'a seyahat edenlerin pek çoğunun hareket noktası konumundadır. Özellikle 19. yüzyılda Rus yönetiminin Türkistan'a yönelik siyasi ve askerî politikalarda daha aktif olması bu durumda rol oynayan unsurlardan biridir. Bununla birlikte Rus yönetiminin Avrupa devletleriyle kurduğu ilişkiler de seyyahları daha güvenli seyahat şartları açısından öncelikle Rus topraklarına çekmektedir. Bu bağlamda Fransız seyyahlar örnek olarak gösterilebilir. Fransa ve Rusya arasındaki ilişkilerin seyri Fransız seyyahların Türkistan'a gidişini kolaylaştırmış, bu doğrultuda Fransız seyyahlar özellikle 1870 ile 1910 yılları arasında daha rahat seyahat olanağı bulmuşlardır.² Ayrıca 1845 yılında St. Petersburg'da kurulan Rus Coğrafya Derneği içerisinde yapılan çalışmaların Türkistan'a gerçekleştirilen seyahatleri kolaylaştırdığını ifade etmek gerekir. Çünkü bu dernek kuruluşu akabinde Uzak Doğu, Sibiryaya, Kafkasya gibi yeni sömürgeleştirilen alanlarda jeoloji, meteoroloji, antropoloji ve arkeoloji çalışmaları gerçekleştirme sorumluluğunu üstlenmiştir.³ Seyyahların bir kısmı bu derneğe hizmet ederken bir kısmı da dönemin Türkistan'ını anlamak, Rus hükümetinin Türkistan'daki faaliyetlerini gözlemlemek amacını taşımaktaydılar. Bütün bunlar seyyahların 19. yüzyılda bölgeye daha fazla ilgi duymasına sebep olmuştur.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'a gelen seyyahlardan biri olan Henri Moser (1844-1923) birkaç defa Türkistan'a

Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 1-26; Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 9-11.

² Svetlana Gorşenina, "Voyageurs Francophones en Asie Centrale de 1860 à 1932", *Cahiers du Monde russe*, Vol 39/3 (1998), s. 363. Söz konusu makalede yirmi üç seyyaha atıfta bulunularak yalnızca topladıkları fotoğrafların sayısının 2.200 parçadan daha fazla olduğu ve bu yönüyle bir nevi korpus oluşturulduğu ifade edilmektedir. Kaynak olarak gösterilen kişiler ise; Robert Bonaparte, Léon Blot, Jules Brocherel, Henri Bouillane de Lacoste, Guillaume Capus, Jean Chaffanjon, Henri Dauvergne, Eugène Gallois, G. Durant, Hugues Krafft, Paul Labbé, A. de La Baume Pluvinel, Paul Lessar, Ella Maillait, Joseph Martin, Henri Moser, Paul Nadar, Edmond de Poncins, Albert Roger Viollet, Charles-Eugène Ujfalvi, Samuel Salm şeklinde sıralanmaktadır. Bkz., aynı makale s. 369.

³ Derneğin kuruluşu ile ilgili bkz. David Hooson, "Geography in Russia: Glories and Disappointments", *Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870. An International Survey*, Ed. Gary S. Dunbar, Kluwer Academic Publishers, 2001, s. 227-228.

seyahat etmiş ve gözlemlerini Fransızca olarak kaleme almıştır. Moser'in eserleri Türkistan'ın coğrafi, siyasi, iktisadi, içtimai ve askerî yapısı ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ancak seyahatnamelerden yararlanılmak suretiyle Türkistan üzerine Türkiye'de yapılan gerek lisansüstü tezlerde ve gerekse akademik çalışmalarda Moser'e yeterince yer verilmemesi dikkat çekici bir durumdur. Buna karşın bazı yabancı ve Türk araştırmacılar çalışmalarında Moser'e yer vermektedirler.⁴

Çalışmada öncelikle Henri Moser'in 1868 yılında Türkistan'a gerçekleştirdiği seyahat öncesine değinilmiş, daha sonra ise bölgeye dair gözlemlerine yer vermek suretiyle kaleme aldığı eserler hakkında bilgi aktarılmaya çalışılmıştır. Böylelikle Moser'in eserlerinin Türkistan tarihi çalışmaları açısından değeri ifade edilmeye gayret edilmiştir.

Henri Moser'in Hayatı Üzerine

Diplomat, gezgin ve oryantalist olarak nitelendirilen Henri Moser, beş çocuklu bir ailenin tek erkek evladı olarak 13 Mayıs 1844 tarihinde St. Petersburg'da doğmuştur. 1848 yılında ailesiyle birlikte

⁴ Moser'den bahseden yabancı araştırmacılardan birkaçı için bkz. Nile Green, "Introduction", *Writing Travel in Central Asian History*, Ed. Nile Green, Indiana University Press, Indiana 2014, s. 22; Abbas Amanat-Arash Khazeni, "The Steppe Roads of Central Asia and the Persian Captivity Narrative of Mirza Mahmud Taqi Ashtiyani", *Writing Travel in Central Asian History*, s. 119, 121, 123. İslam sanatı ve mimarisi ile ilgili araştırmacıların tebliğlerini sunduğu bilimsel bir toplantı Zürih Üniversitesi'nde 2017 yılı içerisinde gerçekleştirilmiş ve bu tebliğlerin bazılarında Moser'e oldukça fazla atıfta bulunulmuştur. Toplantının ismi ile yayımlanan kitapta yer alan Balsiger, Keller, Sebestyen ve Stockhausen'ın Moser hakkında kaleme aldığı metinler için bkz. *À l'orientale: Collecting, Displaying and Appropriating Islamic Art and Architecture in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Ed. Francine Giese vd., Brill, Leiden 2019, s. 1-7; 28-38; 124-136; 189-200. Ayrıca 2019 yılı içerisinde Türkiye'de yayımlanan iki çalışmada Moser'den yararlanıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların ilgili kısımları için bkz. Oktay Berber, "Bozkırda Bir Vaha: Seyahatnamelere Göre 19. Yüzyılda Hive", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yay., Ankara 2019, s. 219, 224 vd.; Eralp Erdoğan, "Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Buhara ve Hive'de Yapılan Ticarî Faaliyetler", *Seyyahların İzinde Türkistan*, s. 257, 258.

Petersburg'dan Schaffhausen'e⁵ gelmiştir. Babası Heinrich Moser (1805-1874) Rusya'da gerçekleştirdiği saat ticareti ile tanınmaktaydı.⁶

Henri Moser öğrenim görmek üzere 13 yaşındayken önce Almanya Neuenburg'de, daha sonra da Cenevre'de bir enstitüye gitmiştir. Askerliğini süvari birliğinde yapan Moser, yirmi yaşındayken babası ile birlikte saat ticareti yapmak üzere Moskova'ya gitmiştir. Babası oğlu Moser'in kendi ayakları üstünde durmasını böylelikle kendini ispatlamasını istemekteydi. Bir süre sonra da babasının isteği üzerine onunla çalışmayı bırakarak bir şirkete hizmet etmeye başlamıştır. İşte Moser'in seyyah kimliğinin bundan sonra oluştuğu ifade edilebilir. Çünkü babasının şirketinden ayrıldıktan sonra Türkistan'a iki keşif seyahati gerçekleştirdiği bilinmektedir. Babasının Rus vatandaşlığına geçmesinin Moser'in seyahatlerini gerçekleştirmesinde kendisine kolaylık sağladığını belirtmek gerekir. Rus yönetiminin işgal sürecinin devam ettiği dönemde Türkistan topraklarına gitmek arzusundaki Moser, ilk seyahatini 1868/1869 yılında gerçekleştirmiştir.⁷

Moser gerçekleştirdiği seyahatlerde bir yandan gözlemlerde bulunurken diğer yandan da gezdiği yerlerden silah başta olmak üzere çeşitli eşyalar, araç-gereçler toplamaktaydı. Seyahatlerinden birinde Türkistan üzerinden Avrupa'ya giden ürünler hakkında incelemeler yapmış, hatta bu doğrultuda İtalya'ya ihraç edilen ürünlerle ilgili olarak Rus yönetiminden müzakere yapma hakkı da almıştır. Onun gözlemlerini aktardığı çalışmalarından biri 1870 yılında yayınladığı "Sul esportazione del semi Bacchi de Turkestan" (Türkistan'dan ipek böceği ihracatı üzerine) isimli makalesidir. Bu çalışması İtalya'da büyük ilgi görmüştür.⁸ Bu seyahati sırasında bölgeden önemli miktarda sanat eseri ve bazı silahlar toplamış, toplandığı bu objeleri önce Stuttgart'da sonra

⁵ Schaffhausen adındaki yerleşim İsviçre'de Zürih'in kuzeyinde Almanya sınırında bulunmaktadır.

⁶ Robert Pfaff, "Henri Moser", *Schaffhauser Biographien III*, Thayngen 1969 s. 212.

⁷ Pfaff, "Henri Moser", s. 214-215.

⁸ Leo Schelbert, *Historical Dictionary of Switzerland*, The Scarecrow Press, Maryland 2007, s. 226; Robert Pfaff, "Henri Moser", s. 215.

da Paris'te sergilemiştir. Daha sonra topladığı bu koleksiyonu İsviçre'nin Bern şehrindeki Tarih Müzesi'ne bağışlamıştır.⁹

Gerçekleştirdiği seyahat sırasında rahatsızlanan Moser, bir süre sonra Avrupa'ya dönmüş ve 1870-1880 yıllarını burada geçirmiştir. Bu süreyi Macaristan'da kız kardeşinin mülkünde geçiren Moser, bir süre at ticareti ile de uğraştı. 1883 yılında tekrar Rusya'ya dönerek dönemin Türkistan Genel Valisi Çernyayev'in heyetinde resmi bir katılımcı olarak yer almak suretiyle tekrar Türkistan'a seyahate başladı. Bu seyahati Moser'e maddi olarak bir katkı sağlamamış ancak seyahat notları hazırlaması için büyük bir fırsat olmuştur. *Journal de Genève*'de¹⁰ yaptığı yayınlarda Afganistan sınırlarındaki Rus-İngiliz rekabetinden bahsetmesi büyük bir ilgi toplamasına vesile olmuştur. Onun hazırladığı çalışmalar 1884 yılında Türkistan'da çok daha etraflıca çalışma yapmasına imkân vermiştir.¹¹

1887 yılında seyahatten döndükten sonra bir yandan gezisi sırasında topladığı çeşitli eşyaları sergilerken diğer yandan gözlemlerine dair konferanslar vermiştir. Şubat 1887'de Sofie Margarete Schoch ile evlenmiş, 1888-1889 yıllarında eşiyile birlikte son Türkistan gezisine çıkmıştır. Bu gezisinde Hazar Demiryollarının kurucusu sayılan General

⁹ Schelbert, *Historical Dictionary of Switzerland*, s. 227.

¹⁰ *Journal de Genève* isimli yayın 1826 yılında yayın hayatına başlamıştır. Fransızca olarak neşredilen gazetelerin en iyilerinden biri olarak nitelenen bu yayında Moser'in kendi kaleme aldığı yazılar yayımlandığı gibi Moser hakkında da çeşitli haberler görülmektedir. *Journal de Genève* gazetesinde Moser hakkında haberlerin yer aldığı bazı sayılar için bkz. 25 Ağustos 1895 Pazar, s. 3; 22 Ağustos 1906 Çarşamba, s. 3 <https://www.letempsarchives.ch/> (ET: 04.12.2019)

¹¹ Pfaff, "Henri Moser", s. 215, 216.

Mihail Nikolayeviç Annenkov¹² ile birlikte hareket ederek Karaul bölgesinde sulama sistemleri projesinde yer aldı.¹³

1892 yılında Avusturya-Macaristan'ın Tuna bölgesindeki faaliyetlerine katılan ve on iki yıl burada hizmet eden Moser, 1895 yılında da Bosna ve Hersek'e dair seyahat gözlemlerini kaleme aldı.¹⁴ 1906 yılında daha önce elden çıkardığı mülkünü geri satın alarak burada seyahatleri sırasında topladığı objelerin koleksiyonlarını oluşturmaya çalıştı. 1300'den fazla parçası olan özel bir silah koleksiyonu meydana getirdi. Koleksiyonu rastgele toplanmış silahlardan değil özellikle 18. ve 19. yüzyıllara ait silahlardan oluşmaktaydı. Koleksiyonu hazırlarken mümkün olduğunca fazla türde silahı bir araya getirme gayretinde olmuştur. 1910 yılında da satın aldığı özel mülkünü koleksiyonun sergileneceği bir alana dönüştürerek kamuya açık bir kuruluş meydana getirmiştir. Daha sonra ise kendi adıyla bir vakıf kurulmuş, 1914 yılında da bu vakıf Berlin Tarih Müzesi'ne devredilmiştir. 1912 yılında bu koleksiyonla ilgili faaliyetlerde bulunduktan bir süre sonra eşiyile birlikte beşinci kez Türkistan seyahatine çıkmak istemiş, fakat hastalanması nedeniyle bu planını gerçekleştirememiştir. Moser, ömrünün son dönemlerinde her kışı geçirdiği San Remo'dan dönüş yolculuğu sırasında hastalanmış ve 15 Temmuz 1923 tarihinde Vevey'de¹⁵ ölmüştür.¹⁶

¹² Türkistan'a düzenlenen pek çok seferde Rus hükümeti tarafından görev verilen Annenkov'un Türkmen bölgesi hakkında bilgilerin aktarıldığı *Ahal-Tehinskiy Oazis i Puti k İndii* isimli 1881 yılında basılan bir eseri de söz konusudur. Annenkov'un demiryolları konusunda eğitim aldıktan sonra ve özellikle 1860'lı yıllarla birlikte çeşitli batılı devletlerin ordularının bulunduğu bazı birimleri dolaşarak demiryolu konusunda bilgilendirmeler yaptığı, bu çerçevede Türkistan'da demiryolları ile ilgili faaliyetlerde yer aldığı ifade edilmektedir. Bk. David Alan Rich, *The Tsar's Colonels. Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia*, Harvard University Press, Massachusetts 1998, s. 85-86.

¹³ Pfaff, "Henri Moser", s. 217.

¹⁴ Henri Moser, *L'Orient inédit: à travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 1895.

¹⁵ İsviçre'nin güneybatısında Lemman Gölü kenarındaki yerleşimdir.

¹⁶ Pfaff, "Henri Moser", s. 220, 221, 222.

Türkistan Hakkındaki İki Eseri

Seyahat ettiği yerlere dair gözlemlerini kaleme alan Henri Moser'in esas yazım faaliyetleri Türkistan istikametinde 1884 yılında başladığı yolculuk neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu dönemle birlikte kaleme almaya başladığı çalışmaları çok daha kapsamlı olduğundan Türkistan tarihi araştırmaları açısından bu eserler mühim kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda Moser'in dikkate değer çalışmalarından ilki *Orta Asya'da Seyahat İzlenimleri* şeklinde ifade edilebilecek çalışmasıdır. Moser bu eserinden "*aralarında yaşadığım ve önyargısız bir şekilde ilgilendiğim insanların gelenek ve göreneklerini yapabildiğim en iyi şekilde aktarmaya çalıştım*" şeklinde söz etmektedir. Hatta Moser, eserin girişinde "*biri iki yıl önce bana yakında böyle bir çalışma yazacağını söyleseydi buna sadece gülere tepki verirdim*"¹⁷ şeklindeki satırlarıyla aslında seyahat notlarını bu şekilde kaleme almayı önceleri düşünmediğini bir nevi ifade etmiş durumdadır. Yaklaşık 450 sayfalık bu seyahatnamedeki Türkistan halklarına dair verilen rakamsal verilerin eseri çok kıymetli kıldığı, betimlemelerinin Moser'in gözlem yeteneğinin bir ürünü olduğu ifade edilmektedir.¹⁸

Moser'in seyahatnamesi, Kırgız bozkırı, Kazalinsk, Taşkent, Buhara, Amu Derya, Hive, Türkmenler, Tahran hakkında bilgilerden oluşmaktadır. Ayrıca Moser'in geçtiği yerleri gösteren bir Türkistan haritası da eserde mevcuttur. Mayıs 1885 yılında tamamlanan seyahatname 1886 yılında Paris'te Fransızca,¹⁹ 1888 yılında da Almanca olarak yayınlanmıştır.²⁰

On altı bölümden oluşan seyahatnamenin ilk bölümünde Orenburg'dan hareket edecek olan Moser'in seyahat için yaptığı hazırlıklar ve General Çernyayev hakkında bilgi yer almaktadır. İkinci bölümde Kırgız stepleri;²¹ üçüncü bölümde Kazalinsk'ten Taşkent'e

¹⁷ Henri Moser, *A Travers L'Asie Centrale La Steppe Kirghize-Le Turkestan Russe-Boukhara-Khiva-Le Pays Des Turcomans et la Perse, Impressions de voyage*, Paris 1886, s. IX.

¹⁸ Pfaff, "Henri Moser", s. 216.

¹⁹ Henri Moser, *A Travers L'Asie Centrale La Steppe Kirghize-Le Turkestan Russe-Boukhara-Khiva-Le Pays Des Turcomans et la Perse, Impressions de voyage*, Paris 1886.

²⁰ *Durch Zentralasien, Reiseschilderungen*, F. A. Brockhaus, Leipzig 1888.

²¹ Moser bugünkü Kırgızistan topraklarına kadar gitmemiştir ve eserinde kullandığı Kırgız stepleri kavramı Kazak bozkırının karşılığıdır. Onun kullandığı Kırgız stepleri ifadesi

yapılan seyahat; dördüncü bölümde Taşkent'in hükümet merkezi, Türkistan'ın Rus yönetimi tarafından işgali ve bu harekâtın sebepleri, Seyhun bölgesinin önemi, Taşkent'te yaşayan Sartlar ve pazar alanı hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Taşkent'ten Buhara'ya başlığını taşıyan beşinci bölümde bu hat üzerindeki mekânlar, Emir Timur'un dönemine ait yapılar, Afrasyab kavramı, sulama sistemleri, kendisi için verilen kabul töreni gibi bilgilere yer verilmiştir. Seyahatnamenin altıncı bölümü tamamen Buhara'ya ayrılmış olup burada yapılan kabul törenleri, konaklanan mekânlar, Buhara Emiri'nin yönetimi, yetkililer, şehirdeki ticaretle ilgili bilgiler aktarılmaktadır. Buhara'dan Ceyhun'a isimli bir sonraki bölüm yaklaşan kış mevsiminin etkisi, bozkır coğrafyası, eğlence kültürü çerçevesinde keçilerin yarıştırılması, Ceyhun bölgesinde gerçekleşen kabul töreni, verilen hediyeler, Merv'e gidilememesi ile ilgili problemler, bölgedeki müzik gibi konuları içermektedir. Sekizinci bölümde Türkmenler, bölgedeki askerî garnizonun durumu, Hive hanının durumu hakkında Ceyhun başlığı altında bilgiler aktarılmaktadır. Moser'in seyahatnamesinin dokuzuncu bölümü Hive'ye hasredilmiştir. Sonraki bölümler ise sırasıyla Hive'deki Divan Beyi ile görüşme, Türkmen bozkırına seyahat, Türkmenlerin ticari faaliyetleri, Aşkabad'dan Bucnurd'a, Bucnurd'dan Tahran'a, Tahran ve son olarak Tahran'dan Konstantinopol'e başlıklarını taşımaktadır. Moser'in geçtiği bütün bölgelerin siyasi, iktisadi ve içtimai durumu hakkında ayrıntılar aktardığı görülmektedir. Söz konusu bilgiler bazen rakamlarla da desteklenmekte hatta rakamların bazıları başka seyyahlara atıfla kullanılmaktadır. Örneğin Hive'nin anlatıldığı dokuzuncu bölümde Moser, köleler

Rusların kullandığı Kırgız-Kazak tabirinden kaynaklanmaktadır. Ruslar aslen Kazak olanları Rus Kazaklarından ayırt etmek amacıyla Kırgız-Kazak terimini kullanmışlardır. Bkz. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Örgün Yayınevi, 2. bs., İstanbul 2008, s. 414. Ayrıca Kazak ve Kırgız tarihi hakkında bilgi veren Rus kaynaklarında Ural boyunda yaşayan konargöçer halkın bir kısmının Kırgız-Kazak şeklinde adlandırıldığı da ifade edilmektedir. Bkz. Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yay., İstanbul 2006, s. 36. Kazak cüzleri ile ilgili olan Çarlık dönemi Rus arşiv belgelerine bakıldığında Kırgız-Kazak tabirinin yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir. Sonuç olarak bu terim dolayısıyla Kazak bozkırları da kimi çalışmalarda Kırgız stepleri şeklinde ifade edilmektedir ki Moser'in eserinde de benzer durum söz konusudur.

hakkında verdiği bilgiler içerisinde Vambery'e atıfla erkek ve kadın kölelerin değerini ifade etmekte, bu bağlamda da Hive ve Buhara'yı karşılaştırmaktadır.²² Bu gibi karşılaştırmaların ise eserin kıymetini arttırdığını ifade etmek gerekir.

Seyahatnamenin değerini arttıran bir başka unsur ise portre, manzara, silah ve eğlence anlayışını resmeden çizimlere yer verilmesidir. Örneğin Hive'de yapılan koç güreşinin anlatıldığı kısmın hemen arkasından buna dair bir çizim yer almaktadır.²³ Seyahatnamenin kapağında eserde yüz yetmişten fazla gravürün olduğu, bunların yaklaşık yüz on yedisinin ise E. Van Muyden²⁴ tarafından çizildiği yazılıdır.

1888-1889 yıllarında gerçekleştirdiği son Türkistan seyahatinde sulama sistemleri konusundaki projede yaptığı incelemeleri *Orta Asya'da Sulama* adıyla 1894 yılında Paris'te *Bibliothèque generale de géographie*'de yayımladı.²⁵ Moser, eserin ön sözünde Asya'ya yaptığı keşif seyahatlerinin kendisini çok etkilediğini, bilinmeyen peşinde olmanın kendisini çeken önemli bir unsur olduğunu ve genişlemekte olan Rus hâkimiyetinin bu seyahatler için kendisine mühim imkânlar sağladığını, bu imkânlar vesilesiyle seyahatlerini artık Orta Asya'ya yaptığını ifade ederek söze başlamaktadır. Devamında ise Kaufman, Çernyayev, Annenkov isimli Rus idarecilerin Türkistan ile ilgili bir kısmı gerçekleşen, bir kısmı ise imkânsızlıklar nedeniyle gerçekleşmemiş büyük iktisadi projeleri olduğundan bahisle bu çalışmalar hakkında eğitim aldığı ve Türkistan'ın kaynakları ile ilgili daha doğru bilgiler öğrenme fırsatı bulduğunu ifade etmektedir.²⁶ Çalışmanın ortaya

²² Moser, *A Travers L'Asie Centrale ...*, s. 248.

²³ Moser, *A Travers L'Asie Centrale...*, s. 265. Söz konusu görsele EK-2'de yer verilmiştir.

²⁴ 1853 yılında İtalya'da dünyaya geldiği bilinen Evert Van Muyden gravürücü, illüstratör ve ressam olarak nitelendirilmektedir. İki erkek kardeşi de sanatçı olan Muyden'in çizimleri hakkında bilgiler içeren bir katalog mevcuttur. Atherton Curtis tarafından hazırlanan katalogda yıllara göre bu çizimler tasnif edilmiş ve katalogda görsellerin boyutları, neyin resmedildiği gibi bilgilere yer verilmiştir. Bkz. Atherton Curtis, *Catalogue of the Etched Work of Evert Van Muyden*, Frederick Keppel&Co., New York 1894, s. 17 vd. Çalışmamızın Ekler kısmında Moser'in seyahatnamesinden alınan ve E. Van Muyden'e ait iki çizim bulunmaktadır.

²⁵ Henri Moser, *L'Irrigation en Asie Centrale. Etude Geographique et Economique*, Societe D'etitions Scientifiques, Paris 1894.

²⁶ Moser, *L'Irrigation en Asie Centrale*, s. 1, 2.

konulmasında Moser'in bilim insanlarından oluşan bir ekiple hareket ettiğini de ifade etmek gerekir. Nitekim ön söz kısmında bu kişilere teşekkür edilmektedir. Bu bağlamda Sinolog Henri Cordier; jeoloji, klimatoloji ve bitki örtüsü üzerine çalışmalar yapan Guillauma Capus; Rus sekreter M. C. Anderson'un bahsi geçmektedir.²⁷

Üç bölümden oluşan bu eserde Moser, Avrupalı girişimcilere Türkistan'daki elverişli koşulları aktarmaya çalışmıştır. Ayrıca Türkistan'ın ekonomik kalkınmasında yapılan hataların da bu eserde ifade edilmesine gayret sarf edilmiştir.²⁸ Türkistan'a farklı zamanlarda yapılmış üç seyahatin neticesinde kaleme alındığı görülen eserde Türkistan'ın merkezî kısımlarına dair gözlemler üzerine bilgiler vermektedir. Çalışmada tarihî veriler de kullanılarak geri kalmış bölgelerin yeniden canlandırılması için yapılması gerekenler ifade edilmeye çalışılmıştır.²⁹ Bu çerçevede eskiden Bacteria ve Sogdiana olarak ifade edilen bölgedeki Hive, Buhara, Semerkand, Merv, Hokand ele alınmakta ve bunların Rus yönetiminde olduğu belirtilmektedir. Moser'in eserinde bu alanlardaki su kaynaklarına dair ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Mesela 1875 Temmuz'unda Rus mühendisler tarafından Ceyhun Nehri'nin³⁰ ölçümünün yapıldığı ve saniyede 3571 metreküplük bir akışa sahip olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca yaz aylarında yüksek dağların tepesindeki karın erimesi nedeniyle Ağustos ayında gerçekleşen selde suyun 4000 metreküp seviyesine kadar çıktığı belirtilmektedir. Ceyhun'un sutaşıma kapasitesinin fazla oluşu Hive'nin eskiden beri var olan sulama kanallarını her zaman kullanılabilir kılmaktaydı.³¹ Moser aynı eserinde Seyhun Nehri³² hakkında da benzer bilgileri aktarmaktadır. Ayrıca Semerkand, Buhara, Taşkent, Evliya Ata, Hocent, Mergilan, Cizak, Kazalinsk, Zerefşan Vadisi, Narin, Fergana,

²⁷ Moser, *L'irrigation en Asie Centrale...*, s. 4.

²⁸ Pfaff, "Henri Moser", s. 218.

²⁹ Paul Chaix, "L'irrigation dans l'Asie centrale, par Henri Moser. Paris 1894", *Le Globe. Revue genevoise de géographie*, t. 33 (1894), s. 151.

³⁰ Eserde Oxus olarak ifade edilmektedir.

³¹ Chaix, s. 152.

³² Eserde Syr Daria şeklinde geçmektedir.

Merv, Belh gibi pek çok yer detaylı olarak anlatılmakta, buraların toprak yapısı hakkında malumat verilmektedir.

Sulama sisteminin bakımı için Rus yönetimi tarafından çeşitli dönemlerde iyileştirme çalışmaları yapıldığı ifade edilen bir diğer husustur. Örneğin General Çernyayev zamanında 1879 yılında sulama kanallarının elden geçirildiği, kanalların işlevsel kullanımı için daha dayanıklı malzemelerle tahkim edilmeye çalışıldığı belirtilmektedir.³³

Eserin birinci bölümü “Orta Asya’da Toprak ve İklim” konusuna ayrılmıştır. Bu kısımda toprak ve iklim bahsi ele alınırken tarım aletleri, göçebeler, yerleşikler, Türk-Moğol kabileleri gibi konular da aktarılmaktadır. İkinci bölümde “Antikçağ’da Sulama” konusuna hasredilmiş olup, sulama ile ilgili bölgenin geçmişi üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölüm ise Moser’in döneminde Orta Asya’daki sulama sisteminin durumuna odaklanmıştır. Moser’in daha sonra sulama ile ilgili bölgeler üzerinden anlatıma geçtiği görülmekte ve bu çerçevede dördüncü bölümde Zerefşan ili, beşinci bölümde Buhara Emirliği anlatılmaktadır. Altıncı bölümde ise gelecekte sulamanın nasıl olabileceğine dair projeler çerçevesinde değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu kısımda Türkistan’ın başlıca ihracat ürünlerine de ayrıca yer verilmektedir.

Moser’in eserinin sonuna düştüğü kayda³⁴ bakılacak olur ise notlarını tutma işlemini 1890 yılında Semerkand’da tamamladığı ifade edilebilir. Ancak ön söz kısmının sonuna düşülen tarihten³⁵ hareketle bu notların düzenlenerek yayına hazır hale dönüştürülmesinin 1893 yılında İsviçre’de Schaffhouse şehrinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yaklaşık bir yıl sonra da eser neşredilmiştir.

Sonuç

Moser’in Türkistan hakkında 1885 ve 1893 yıllarında kaleme aldığı çalışmalar bölgeye gerçekleştirdiği birkaç seyahat neticesinde yaptığı gözlemleri içermektedir. Söz konusu eserlerde bir yandan Moser’in seyahat ettiği döneme dair gözlemler aktarılırken diğer yandan bölgenin geçmişi hakkında da mühim bilgilere yer verilmektedir. Aktarılan bilgiler

³³ Chaix, s. 155.

³⁴ Moser, *L’irrigation en Asie Centrale...*, s. 373.

³⁵ Moser, *L’irrigation en Asie Centrale...*, s. 4.

arasında Türkistan'ın nüfus yapısı ile ilgili içtimai durum tespitleri, halkın gelenek ve görenekleri, siyasi vaziyeti anlamayı kolaylaştıracak idari yapıya dair anlatımlar, bölgenin iktisadi durumunu ortaya koyacak şehirlerdeki pazar alanları gibi mühim tespitler yer almaktadır. Ayrıca bahsi geçen çalışmaların içerisinde başka seyyahlara atıfların yer alması, Rus idaresinin raporlarının kullanılması, seyahat sırasında Sinolog, jeolog gibi yetişmiş kişilerin Moser'e eşlik etmesi de eserlerin kıymetini arttıran hususlar arasındadır.

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan bilgiler Türkistan'ın bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısındaki durumunu doğru tespit edebilmek açısından mühimdir. Ancak seyahatnameler kaynak kullanılmak suretiyle hazırlanan ülkemizdeki akademik çalışmalarda Moser'e yeterince yer verilmemesi ciddi bir eksiklik olarak görülmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmada Moser'in eserlerinin Türkistan tarihi üzerine yapılacak araştırmalara yön verebilecek nitelikte olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. Hatta Moser'in eserlerinin Türkçeye çevrilmesi de Türkistan tarihi çalışmalarına ciddi bir kaynak kazandıracaktır.

Kaynakça

À l'orientale: Collecting, Displaying and Appropriating Islamic Art and Architecture in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries, Ed. Francine Giese vd., Brill, Leiden 2019.

AMANAT, Abbas – KHAZENI, Arash, "The Steppe Roads of Central Asia and the Persian Captivity Narrative of Mirza Mahmud Taqi Ashtiyani", *Writing Travel in Central Asian History*, Ed. Nile Green, Indiana University Press, Indiana 2014, s. 113-132.

BERBER, Oktay, "Bozkırda Bir Vaha: Seyahatnamelere Göre 19. Yüzyılda Hive", *Seyahatların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yay., Ankara 2019, s. 217-244.

CHAIX, Paul, "L'irrigation dans l'Asie centrale, par Henri Moser. Paris 1894", *Le Globe. Revue genevoise de géographie*, t. 33 (1894), s. 151-158.

CURTIS, Atherton, *Catalogue of the Etched Work of Evert Van Muyden*, Frederick Keppel&Co., New York 1894.

Durch Zentralasien, Reiseschilderungen, F. A. Brockhaus, Leipzig 1888.

ERDOĞAN, Eralp, "Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Buhara ve Hive'de Yapılan Ticarî Faaliyetler", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yay., Ankara 2019, s. 245-266.

GORŞENINA, Svetlana, "Voyageurs Francophones en Asie Centrale de 1860 à 1932", *Cahiers du Munde russe*, Vol 39/3 (1998), s. 361-373.

GREEN, Nile, "Introduction", *Writing Travel in Central Asian History*, Ed. Nile Green, Indiana University Press, Indiana 2014, s. 1-40.

HOOSON, David, "Geography in Russia: Glories and Disappointments", *Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870. An International Survey*, Ed. Gary S. Dunbar, Kluwer Academic Publishers, 2001, s. 225-243.

IŞIK, Hasan, "Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Önemi", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 1-26.

Journal de Genève, 25 Ağustos 1895 Pazar (<https://www.letempsarchives.ch/-ET: 04.12.2019>).

_____, 22 Ağustos 1906 Çarşamba (<https://www.letempsarchives.ch/-ET: 04.12.2019>).

KALKAN, Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yay., İstanbul 2006.

MOSER, Henri, *A Travers L'Asie Centrale La Steppe Kirghize-Le Turkestan Russe-Boukhara-Khiva-Le Pays Des Turcomans et la Perse, Impressions de voyage*, Paris 1886.

_____, *L'irrigation en Asie centrale, étude géographique et économique*, Société édition scientifique, Paris 1894.

_____, *L'Orient inédit: à travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 1895.

PFAFF, Robert, "Henri Moser", *Schaffhauser Biographien HI*, Thayngen 1969, s. 212-222.

RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Örgün Yayınevi, 2. bs., İstanbul 2008.

RICH, David Alan, *The Tsar's Colonels. Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia*, Harvard University Press, Massachusetts 1998.

SCHELBERT, Leo, *Historical Dictionary of Switzerland*, The Scarecrow Press, Maryland 2007.

YAZICI, Hüseyin, "Seyahatname", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 9-11.

EK-1: E. Van Muyden'in Henri Moser'i resmeden çizimi.

EK-2: E. Van Muyden'in Hive'de koç güreşini resmeden çizimi

